

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

April 1905.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden in nummers van één tot drie vel, Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, Frans van Mierisstr. 85 Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam of Dr. W. VOGELSANG, Oosterpark, Amsterdam.

Berichten over Nederlandsche Musea.

's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam.

Een kort bericht in de nieuwsbladen heeft reeds vermeld dat de heer Carl Scheibler, onze consul te Keulen, een aantal merkwaardige prenten aan 's Rijks Prentenkabinet ten geschenke heeft gegeven.

Om de waarde van deze schenking te kunnen beoordeelen, dient men allereerst te bedenken, dat het Prentenkabinet het groote centrale magazijn is, waarheen ieder in den lande die voor historisch onderzoek eenige afbeelding wenscht te raadplegen, zijn schreden richt.

Ofschoon de verzameling zooals zij thans is, zonder twijfel reeds een zeldzaam rijke schat bergt, gebeurt het toch maar al te vaak, dat het iconografisch hulpmateriaal wel het bestaan van de een of andere prent aanwijst, maar dat deze niet aanwezig blijkt te zijn. Met dit teleurstellende resultaat, waar toch een bevredigend mogelijk ware, moet menigeen genoegen nemen.

Bijna iedere auctie noodigt uit tot completeeren, maar de middelen laten slechts zelden toe, die uitnoodigingen aan te nemen. Hier konden

echter particulieren zoo prachtig medewerken, daar de meeste aanvullingen ieder op zich zelf weinig geldelijke waarde vertegenwoordigen. Dat dit niet gebeurt meen ik grootendeels aan onbekendheid te moeten toeschrijven, onbekendheid zoowel met de plaats die het Prentenkabinet bekleedt onder de inrichtingen van algemeen nut, als onbekendheid met de doelmatigste wijze waarop door het publiek dat nut bevorderd kon worden.

Een eerste voorbeeld is gegeven door den heer Scheibler te Keulen. Op een veiling die onlangs in zijne woonplaats heeft plaats gehad, waren een aantal prenten die onze verzameling konden completeeren, en voor zijne rekening kon ik ze aankooopen.

In meer dan honderd leemten is door deze schenking voorzien. Zeker is lang niet alles van deze collectie belangrijk genoeg om afzonderlijk vermeld te worden, maar het een en ander wil ik toch noemen, juist om te doen zien, welke resultaten op deze wijze verkregen kunnen worden. Daarom zal ik in alphabetische volgorde naar de namen der graveurs een paar aanwinsten noteeren.

Abraham Bloteling. Portret van Edward Lord Montague, den te onzent als Earl of Sandwich bekenden Engelschen admiraal, die in 1672 het leven liet in den slag bij Solebay, waar hij het derde eskader van de vijandelijke vloot aanvoerde.

Abraham Conradus. Een zeer fraai portret van den in 1651 te Londen onthoofden predikant Christopher Love.

Cornelis Galle. Portret van Joannes Wiggers (1572 - 1639), hoogleeraar te Leuven, naar H. de Smet, aan Muller en van Someren onbekend. Ook den teekenaar H. de Smet vond ik nergens vermeld.

Jacques de Gheyn. Portret van den Gentenaar Adrianus Damman. Dit fraaie, aan Muller en van Someren onbekend gebleven portretje werd door Passavant alleen geciteerd uit een magazijn-catalogus van Weigel; gezien had Passavant het niet. In den rechter benedenhoek is een naam weggeslepen, vermoedelijk die van den graveur. links is er kennelijk nieuw opgezet: Joos de Bösscher excud., het adres van een uitgever die meer prenten van de Gheyn in omloop heeft gebracht. Ofschoon onderaan het jaartal MDLXXIIX staat, dat niet anders dan 1578 gelezen kan worden, meen ik toch dat de prent van 1588 is, en dus de lettergraveur een X vergeten heeft. Na twee jaar het hoogleeraarschap in de wijsbegeerte aan de Leidsche Universiteit bekleed te hebben, werd in dit laatste jaar Damman op zijn verzoek eervol ontslagen. Tien jaar vroeger woonde hij nog te Gent. Waarom zou toen de Leidsche graveur een portret van hem gesneden hebben?

Jacobus Gousblom. Portret van den admiraal Jacob van Wassenaar van Obdam. Kramm citeert in zijn supplement dit portret uit den catalogus Munnicks van Cleeff (1860) bij het werk van Cornelis Gousblom. Maar het is duidelijk gemerkt: Jac. Gousbloem Sculp. Ander werk van Jacobus Gousbloem is mij niet voorgekomen.

Pieter de Jode Jr. Een fraai portretje van Guilielmus Elinck, Secretarius Curiae de Beffere, anno 1639, aet. 49, naar een schilderij van Gonzales Coques.

M. Liebaert. Portret van Innocentius a Calatayerone, den Generaal der Capucijnen, die een inspectiereis door de Nederlandsche gewesten gemaakt heeft, en wiens portret bij zijn verblijf te Rijssel door dezen nergens vermelden graveur is gecopieerd naar het kleine fraaie prentje van Philips Fruytiers.

J. F. Leonart. Zwartekunstportret van Hubertus Loyens. Secretaris van den Hoogen Raad van Brabant, naar Philippe de Champaigne. Dit portret is door Andresen, den beschrijver van het werk van Leonart, slechts geciteerd uit een catalogus van Weigel van 1837.

Van de *de Passe's* een geheele collectie, niet minder dan 23 stuks, meest van Chrispyn. Hiervan zal ik slechts enkele noemen:

Pierre Brode en Viglius de Lummen à Marck (Fr. 422 en 427), twee zeer fraaie exemplaren uit de zeldzame reeks vredesonderhandelaars van 1632.

Arnoldus Buchelius (Fr. 503), het eenig bestaande portret van den Utrechtschen geleerde.

Antonius Deusingius (Fr. 552), beroemd wijsgeer en lijfarts van graaf Willem Frederik.

Frances Howard, Countess of Somerset, een zeer fraai portretje van Simon de Passe, gereproduceerd in: *A series of four hundred and six historical portraits*, Londen 1890.

Philips Willem, Prins van Oranje (Fr. 779), een interessant portret, den prins op jeugdigen leeftijd voorstellend, het origineel voor een prent van D. Custos.

Ambrosius Spinola. Borstbeeld in rijk versierd harnas met geweldigen plooiakraag. Franken noemt dit portret niet, tenzij het no. 887 is, door hem alleen geciteerd uit den catalogus van de veiling Santarelli.

Ten slotte vestig ik onder de historieprenten de aandacht op een uiterst zeldzame zinneprent op het huwelijk van Prins Willem II, uitgegeven door Claes Jansz. Visscher. Muller (1836a) kende alleen een exemplaar in den atlas van Stolk te Rotterdam.

Amsterdam.

E. W. MOES.

De ouderdom der Friesche terpen.

I. De La-Tène periode.

Sedert Dr. W. Pleyte in 1877, als eerste gedeelte van zijne »Nederlandsche Oudheden», de afdeling Friesland deed verschijnen, zijn er weer talrijke terpen van den aardbodem verdwenen, zijn collecties van terp-oudheden, vooral die van het Friesch Museum te Leeuwarden enorm uitgebreid. De studie der oudheidkunde heeft in die jaren in het buitenland, veel aan 't licht gebracht, ook betrekkelijk oudheden, die in geheel gelijksoortige exemplaren uit Nederlandschen bodem te voorschijn kwamen. Het kan dus wel niet verbazen, dat er thans op grond van het uitgebreide materiaal wat meer gezegd kan worden over den ouderdom der terpen, dan aan Pleyte in 1877 mogelijk was.

Bij het uitzoeken en ordenen van eene chronologische keur-collectie van terp-oudheden in het Friesch Museum, waarover reeds vroeger in dit tijdschrift iets is medegedeeld, kwam de kwestie van dien ouderdom als van zelve op het tapijt. Eene omstandigheid van groote beteekenis viel bij die ordening al dadelijk op: het absoluut ontbreken van de karakteristieke producten van het bronzen tijdperk. Des te merkwaardiger was dit ontbreken, waar die voorwerpen wel elders in Friesland, buiten de terpen, o. a. in de veenstreken, in het Zuid-Oosten, gevonden werden. Ditzelfde geldt ook voor de wierden of terpen in de provincie Groningen, zooals mij bleek bij bestudeering van de verzamelingen van het museum te Groningen.

Het moeilijkst te dateeren waren die enkele werktuigen of wapenen van steen, die hier en daar, zoowel in Friesche als in Groninger terpen gevonden zijn. Het is bekend dat dergelijke voorwerpen in het buitenland wel eens te zamen gevonden werden met voorwerpen, die bepaald jonger zijn dan het steenen tijdperk, en in de rivier de Waal bij Nijmegen heeft men eenige jaren geleden zelfs een steenen strijdhamer opgevischt, waaraan nog ijzeren stiftten zaten, waarmede de houten steel was vastgezet. Men kan zich daarvan overtuigen in het museum te Nijmegen¹⁾.

Over de bedoelde wapenen of werktuigen van steen, die ook aan Pleyte en andere schrijvers bekend waren, willen wij het hier niet hebben, wel over eene andere serie oudheden, die stellig vóór-Romeinsch zijn en tot dusverre nimmer gepubliceerd werden, noch als zoodanig erkend.

Vóóraf ga een kort overzicht van hetgeen er bij de schrijvers over den ouderdom der terpen is te vinden. Dr. Pleyte zegt²⁾: »De terpen van Oostergo hebben geen voorwerpen opgeleverd, die van ouder dagteekening moeten geacht worden, dan de daarbij gevonden overblijfselen der Romeinen».

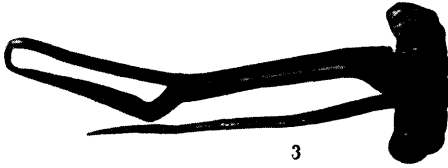
Van Westergo heet het: »De terpen van Westergo hebben enkele voorwerpen opgeleverd, die aan eene oudere beschaving dan die der

1) Verslag der Commissie te Nijmegen, 1897, pl. I.

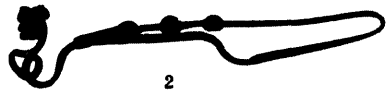
2) Nederl. Oudheden, Friesland blz. 41.

1

3

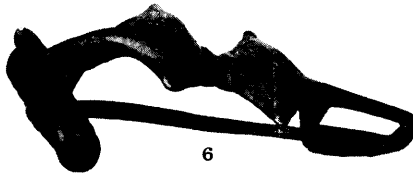
2

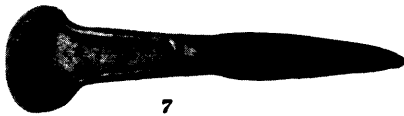
4

5

6

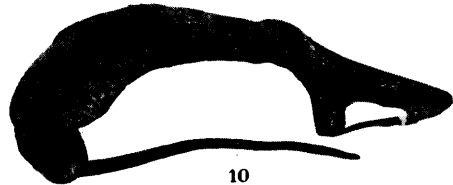
7

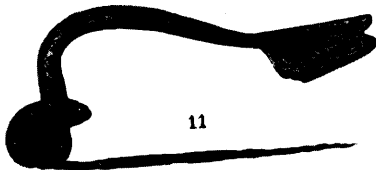
8

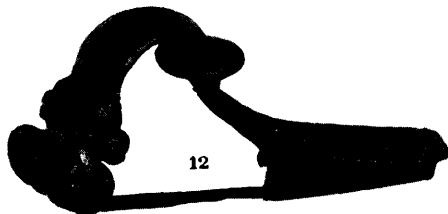
9

10

11

12

Romeinen en Friezen doen denken". Hiermede wordt blijkens den voorafgaanden tekst uitsluitend bedoeld op een, op plaat XX, n°. 3 afgebeelde steenen beitel, uit eene terp te Dronrijp, gelegen tusschen Leeuwarden en Franeker en een beitel van thonschiefer uit Oosterend ¹⁾. Pleyte houdt het er voor dat de beitel van Dronrijp wellicht afkomstig is van de oorspronkelijke bevolking of mogelijk achtergelaten door de invallende Noormannen en Denen. Dat laatste weten wij tegenwoordig wel beter ²⁾. De tijden waarin men alle oudheden — ook uit het bronzen en steenen tijdperk — waarmede men geen weg wist, kon toekennen aan de Noormannen, zijn voorbij. Een ander maal vinden wij betrekkelijk een dergelijk voorwerp de gissing van Pleyte, dat het door iemand uit West-Indië zoude zijn medegebracht naar Friesland, waar het dan vervolgens in de terp geraakt zal zijn. Men moet toegeven dat er heel veel mogelijk is.

De stellingen ten aanzien van Oostergo en Westergo uitgesproken worden geheel op Hunsingo toepasselijk verklaard ³⁾. Van Oldambt en Fivelingo lezen wij hetzelfde.

Na Pleyte is er feitelijk slechts één serieus schrijver in verband met ons onderwerp te noemen en wel Luigi Pigorini, de groote Italiaansche archeoloog, ook thans nog directeur van het praehistorisch museum te Rome, die in den zomer van 1881 Noord-Europa bereisde en den 21 Augustus 1881 zich te Leeuwarden aanmeldde bij den voorzitter van het Friesch Genootschap »pour voir la coupure d'un terp de la Frise qu'on s'occupe de démolir." Pigorini komt naar aanleiding van zijn bezoek aan de terp te Aalzum, het raadplegen van de voorwerpen in het Friesch Museum en die welke door Pleyte in de Ned. Oudheden gepubliceerd zijn tot de conclusie, ⁴⁾ dat de terpoudheden in het algemeen behooren tot het zogenaamde tweede ijzeren tijdperk, d. i. eenige eeuwen na Christus. Evenwel geeft hij toe dat enkele terpen reeds bestonden in den tijd der Romeinen, omdat Plinius er van spreekt en er bovendien Romeinsche voorwerpen in gevonden zijn. In ieder geval, laat hij er op volgen, schijnt het buiten kwestie, dat er geen terpen waren vóór de tijden waarin zich de invloed van de Romeinsche beschaving in Friesland deed gelden, d. i. voor de komst van de Romeinen aldaar. Maar het zullen Hollandsche geleerden zijn, zegt hij, die omtrent dit punt meer licht zullen verspreiden. Zij tenminste kunnen door systematisch onderzoek met nauwkeurigheid vaststellen tot welk tijdperk de oudste terpen gerekend moeten worden.

Ten slotte een enkel woord over G. Acker Stratingh, met wien wij

1) Blz. 75, plaat XXV No. 1 (bij vergissing genummerd 3).

2) Zie b. v. over den Vikingertijd Sophus Müller, Nordische Altertumskunde II.

3) Blz. 100.

4) *Bullettino di Paleontologia Italiana*, Anno VII f. 7 e 8, 1881 »I terpen della Frisia". Zie de vertaling door Mr. J. Dirks, *Vrije Fries* 16. Deze vertaling bevat hier en daar storende onjuistheden.

feitelijk hadden moeten beginnen. Hij en Dr. Westerhoff zijn de eersten geweest die zich in wetenschappelijken zin met de terpen, n. l. in de Provincie Groningen, bemoeid hebben en wel reeds in 1827. In 1849 heeft Stratingh zijne bevindingen samengevat in het tweede deel, 1° stuk van zijne »Aloude staat en geschiedenis des vaderlands» en wijdde daar eene afzonderlijke paragraaf aan den ouderdom en de bestemming der terpen.

Het is zeker moeilijk een beteren indruk van de waarde van deze studie te geven dan door iets mede te deelen uit een brief, die Jhr. J. E. H. Hooft van Iddekinge den 16 Januari 1871 aan mijn vader Mr. W. B. S. Boeles schreef. Hooft was toen directeur van het Leidsche munt- en penningkabinet en kwam door zijne liefde voor de praehistorie en vroeg-middeneeuwsche numismatiek veel in aanraking met Dr. Pleyte, die begonnen was aan zijn bekend werk »De Ned. Oudheden.» Hooft schrijft dan:

»Wetenschappelijk nieuws geeft het hier niet veel. Pleyte en ik wij zijn bezig met onze studie over Nederlandsch voorhistorischen tijd en over de toenmalige gesteldheid van onzen bodem. Wij lezen Strabo en al die oude schrijvers en vergelijken dan en met kaarten en met hetgeen gevonden oudheden ons leeren, de conjecturen van al onze voorgangers en komen zoodoende meer en meer tot de overtuiging dat men tot hiertoe ellendig geknoeid heeft; gewouwd en gefantaiseerd, maar nooit scherp critisch onderzocht. Stratingh's Aloude Staat is nog het beste wat over deze zaken geschreven is, maar ongelukkig is 's mans stijl zoo verwrongen, duister en moeielijk te volgen, dat het een verdriet is om dat boek te lezen.»

Stratingh houdt het er — in tegenstelling met Westerhoff — voor dat de terpen niet zoo oud zijn als de hunnebedden. De enkele steenen strijdbijlen en beitels, die men er vindt, zullen er wel toevallig in gekomen zijn. Die voorwerpen uitgezonderd, beschouwt hij de oudste vondsten, ook het in de onderste terplagen gevonden ruwste aardewerk als *Germaansch*. Enkele terpen zullen zijn van reeds vroeger tijd her, tot ver voor der Romeinen komst hier te lande. De meeste voorwerpen van ijzer en van bewerkt been, behooren blijkbaar tot een lateren tijd, misschien tot den Frankischen en volgenden tijd.

Vat men het bovenstaande samen, dan blijkt er betrekkelijk den ouderdom der terpen tot dusverre slechts één ding vast te staan en wel dat zij blijkens de daarin gevonden Romeinsche voorwerpen reeds omstreeks het begin van onze jaartelling moeten bestaan hebben. De enkele wapenen en werktuigen van steen — Pigorini spreekt er niet over — zouden kunnen wijzen op oudere bewoning. Voorwerpen, die beslist vóór-Romeinsch zijn, waren aan de genoemde schrijvers, als zoodanig onbekend.

Kon ik reeds in 1901¹⁾ wijzen op eenige La-Tène fibulac aan-

1) De baron de Loë over de Friesche terpen; Bulletin 3e jg. blz. 70. De heer de Loë heeft hierop geantwoord met: Les »Terpen» de la Frise; Annales de la Société d'archéologie de Bruxelles. Ann. 1903.

wezig in de verzamelingen van terpen-oudheden in het Friesch Museum, na het stuk voor stuk door handen nemen van die collectie en het instellen van een onderzoek in het Groninger Museum ben ik thans in staat met meer en ook met oudere exemplaren voor den dag te komen. Waar de fibulae of mantelspelden uit een chronologisch oogpunt wel de belangrijkste vóór-Romeinsche terpoudheden zijn, zal ik mij voorloopig daarbij bepalen; zij bewijzen op zich zelf voldoende dat onderscheiden terpen reeds bewoond werden in het zoogenaamde La-Tène tijdperk. Nederlandsche literatuur over dat tijdperk is mij onbekend, terwijl er slechts één enkele Nederlandsche La-Tène fibula, gevonden te Emmen in Drente, en dan nog als Romeinsch, gepubliceerd is door Dr. L. J. F. Janssen ¹⁾.

* * *

In 1858 ontdekte men in Zwitserland in het meer van Neufchâtel, eene paalwoning, die om hare ligging »La-Tène» genoemd werd. Tène beteekent in het visschersdialect zooveel als ondiepte. Talrijk waren daar vooral sedert 1876 de vondsten van ijzeren wapenen en werktuigen en niet het minst van mantelspelden (fibulae), van vorm verwant aan de moderne veiligheidsspelden en alle tot één hoofdvorm terug te brengen. De omstandigheid dat er bij deze oudheden munten gevonden werden, maakte het mogelijk ze te verklaren voor de nalatenschap van Keltische stammen uit de eerste eeuwen vóór onze jaartelling tot aan de komst van de Romeinen aan deze zijde van de Alpen. De bedoelde munten zijn o.a. navolgingen van Macedonische geldstukken van Philippus, der vader van Alexander den Grooten ²⁾. Ook op andere gronden, waarop wij terugkomen, bleek deze karakteristiek juist te zijn.

Weldra bleek het dat soortgelijke vondsten in geheel midden- en noord-Europa voorkwamen, doch de naam La-Tène bleef behouden en wordt tegenwoordig algemeen gebruikt ter aanduiding van de periode waartoe de bedoelde vondsten behooren.

De lokale verspreiding en dateering van de La-Tène oudheden, die wegens hunne nauwe stijlverwantschap wezen op eene bepaalde cultuur, komt geheel overeen met de historisch bekende omstandigheid, dat de Kelten zich omstreeks het jaar 400 vóór onze jaartelling meester maakten van Noord-Italië ³⁾. Zij beheerschten sedert de vierde eeuw vóór Christus geheel midden Europa, totdat de Germanen hen over den Rijn dreven (Tacitus, Germania c. 2 en 28). De La-Tène periode wordt dan ook terecht de »Keltische» genoemd. Voor Noord-Europa zijn de karakteristieke vondsten opgespoord en uitnemend bewerkt door Ingvald Undset,

1) Oudheidkundige Verhand. en Mededeelingen II, pl. I n°. 4, zie ook III blz. 16—22.

2) Undset. Das erste Auftreten des Eisens in Nord-Europa, 1882. S. 21 v. v.

3) S. Müller, II, S. 27.

van wiens werk reeds in 1882 eene Duitsche vertaling verscheen van de hand van Johanna Mestorf, de bekende archeoloog te Kiel. In Nederland schijnen deze belangrijke ontdekkingen tot dusverre geen weerklink te hebben gevonden, hoewel een zeer typisch staal van deze oudheden, hier afgebeeld als n°. 2, reeds in 1884 zonder verder commentaar, als fibula, beschreven werd door Dr. Pleyte ¹⁾.

De beste chronologische criteria voor de La-Tène periode bleken de mantelspelden, waarvan de oudste vormen in Noord-Italië teruggevonden werden, geheel in overeenstemming met den vermelden inval aldaar, der Kelten, omstreeks het jaar 400 vóór Christus. De waarde van de mantelspelden als middel om den ouderdom te bepalen van het milieu waarin zij voorkomen berust op de overal waar te nemen omstandigheid dat de industrie aan hare voortbrengselen reeds sedert de oudste tijden steeds nieuwe vormen gaf, vormen die zich langzaam wijzigen, samenhang vertoonen met het type waaruit zij zich ontwikkelden. Dezelfde gelijdelijke overgang van stijl, die waar te nemen valt in het romaansche, gothieke en renaissance-tijdperk enz. doet zich ook voor in praehistorische tijden. Spreekt men ginds van stijlcritiek, hier krijgt meer en meer burgerrecht de term »typologie», vooral ook sedert de uitstekende studiën van Noorsche archeologen. De vormwijziging is bij de mantelspelden zeer groot en maakt het mogelijk er geheele chronologische seriën van op te stellen. De typologie maakt uit waarom de eene vorm jonger is dan de andere.

Een modern voorbeeld van hetgeen met een typologische serie bedoeld wordt leveren b. v. de oorijzers in het Friesch Museum: de bij de 17de eeuwse exemplaren vogelkopvormige knoppen veranderen langzamerhand door overmatige uitzetting van détails in bladvormige ornamenten, zooals men ze nog heden ten dage draagt. Daarnaast ziet men dan de oorijzers zelf steeds breeder worden.

Wij keeren terug tot de La-Tène spelden. De oudere exemplaren zijn vervaardigd uit één stuk draad. Het eene eind vormt de eigenlijke naald, daarna een spiraalrol, dan den beugel, vervolgens den voet met een gleuf om de punt van de naald in te leggen en eindigt geheel vrij na hoekig omhoog te zijn gebogen ²⁾. Zie onze fibula n°. 1, uit de terp te Winsum (Friesland), waarvan de naald en een gedeelte van den spiraal afgebroken en verbogen zijn en daarom niet werden afgebeeld. Bij de fibula uit de middel La-Tène periode eindigt het sluitstuk niet meer vrij maar is verbonden met den rug van de fibula, omklemt die eerst ring- daarna buisvormig (zie nos. 2, 3 en 4). Bij de latere spelden groeien beugel en sluitstuk samen, de voet met den naaldhouder begint zich te vullen (nos. 5, 6, 7, 8, 9, 10).

De overgang van de laat-La-Tène spelden tot die uit het volgende,

1) Catalogus van het Kabinet van Oudheden der Provincie Groningen, blz. 42.

2) Konstantin Koenen, Gefässkunde in den Rheinlanden, Bonn 1895, S. 60. Undset I, S. 22.

zoogenaamde Romeinsche (ijzeren) tijdperk, omvattende ongeveer de vier eerste eeuwen van onze jaartelling, karakteriseert zich door verbreding of verdikking van den beugel (nos. 9 en 10) en het verdwijnen van de openingen in den naaldhouder. Onze nos. 11 en 12 zijn Romeinsche spelden uit omstreeks de eerste eeuw na Christus. Overigens moet men bij het trekken van een grens tusschen spelden uit het La-Tène en uit het Romeinsche tijdvak, meer op den algemeenen vorm letten, dan op één enkel van de genoemde criteria, daar b. v. de open naaldhouder zich nog tijden lang heeft staande gehouden bij sommige provinciaal-Romeinsche vormen ¹⁾.

Het ligt trouwens voor de hand, dat in het uitgestrekte gebied, waar de La-Tène spelden voorkomen, zich naast elkaar talrijke variëteiten voordoen, de typologische ontwikkeling overal niet geheel dezelfde was, zooals men ook bij de oorijzers in Nederland kan opmerken. Interessant is het daarom eene serie te kunnen vormen met vondsten gedaan binnen een beperkt terrein en de Friesche en Groninger terpen hebben gelukkig te zamen zoowel oud- middel als laat La-Tène spelden opgeleverd, zoodat men er niet aan behoeft te twijfelen of b. v. de oudste vorm (n°. 1) werkelijk tot de oudere periode behoort. Het is toch onaannemelijk dat in dit kleine gebied die alleroudste vorm, naast de allerlaatste, gelijktijdig ook zoude zijn voorgekomen met middel La-Tène vormen.

Merkwaardig is het hoe de constructie van de naald bij onze serie zich wijzigt tegelijk met de techniek. De oudere vormen (1—4) zijn gebogen en geplet uit één stuk bronsdraad. Van de latere typen (5—10) is de beugel gegoten. De bulten op nos. 5 en 6 herinneren — als rudimenten — aan de kogels van n°. 2. De spiraalrol met naald kon moeilijk in eens gegoten worden, tegelijk met den beugel, werd beter en leniger wanneer zij *gerold* werd uit een draad, zoodat de fibula nu uit twee stukken gaat bestaan. Bij de overgangsvormen (5 en 6) is de wijze waarop de naald met spiraalrol aan den gegoten beugel bevestigd werd nog zeer gecompliceerd en bij beide exemplaren, die in ouderdom niet veel uiteenloopen, verschillend. Bij n°. 6 bevat het ondereind van den beugel in zijn lengteas een kanaal waarin het begin van de draad vastgestoken is, terwijl de draad, waar die over den spiraalrol heenloopt door het oog gaat waarin de beugel uitloopt. Bij de nos. 7—10 is de constructie dezelfde: de draad is vastgesoldeerd tegen den uitgeschulpten achterkant van den beugel. Deze constructie heeft navolging gevonden bij Almgren's tweede serie Noord-Europeesche fibulae uit het Romeinsche tijdvak, met dien verstande dat het uiteinde van den draad ook wel aan den beugel vastgeklonken is.

Het zou te ver voeren om naast ieder der hier afbeelde typen aanverwante vormen uit de buitenlandsche literatuur op te zoeken. Bij Undset, in zijn aangehaald werk, kan men er heel wat vinden. Exemplaren als n°. 1

1) Oscar Almgren, Studien über Nordeuropaischen Fibelformen der ersten Nachchristlichen Jahrhunderte, Stockholm 1897, S. 2—4.

komen ook in Hannover voor¹⁾ en vertoonen geheel het type van de aller-oudste La-Tène-spelden gevonden bij Marzabotto in Italië²⁾. De reeds besproken, door Janssen gepubliceerde speld uit Emmen wijkt alleen daardoor af dat het sluitstuk eindigt in een knop, die trouwens bij n°. 1 verloren kan gegaan zijn.

Bizondere aandacht vragen de nos 7—10. Waren de oudere vormen tot dusver, met uitzondering van 4, waarvan er twee zijn, slechts in één enkel exemplaar voorhanden, van n°. 7 en 8, beide varianten van één type, zijn er te zamen 5 stuks, van 9 en 10 te zamen vier exemplaren bekend, uit Groninger en Friesche terpen.

Men behoeft nog geen bijzonder geoefend oog te bezitten om te zien dat 9 en 10 directe ontwikkelingsvormen zijn van 7 en 8. De constructie van de naald, vorm van naaldhouder, alles is gelijk; alleen de rug is enorm breeder geworden, doch ook weer geheel analoog gebouwd. Het type 7—8 was aan Almgren bekend en daarvan wordt een in België, te Flavion (Namen) gevonden exemplaar door hem afgebeeld (Fig. 9) als laat-La-Tène speld. Hij noemt deze fibula Keltisch en zegt dat zij in het Romeinsche tijdperk geen directe nakomelingschap gehad heeft. Men zoude hier uit kunnen opmaken, dat waar dit, in strijd met Almgren's beweren, in Friesland wel degelijk het geval blijkt te zijn, het type 9—10 dat daarvoor het bewijs levert, zóó weinig verspreid voorkomt, dat het Almgren en andere schrijvers, die Leeuwarden niet bezochten, onbekend bleef. Deze vorm zou dan een specifiek Noord-Nederlandsche zijn. Hoe dit zij, ook in Utrecht, in het stedelijk museum, trof ik dergelijke fibulae, waarvan de lokale verspreiding, ook elders, nader dient te worden onderzocht. De breede vorm van den beugel, gepaard met de omstandigheid dat zij zich ontwikkelden uit een laat La Tène vorm, wijst er op dat deze in Friesland betrekkelijk niet zeldzame spelden vervaardigd moeten zijn omstreeks het begin onzer jaartelling³⁾.

De andere vormen (1—8) moeten m. i. gesteld worden in een tijdperk dat ongeveer loopt van 400 j. v. C. tot de komst der Romeinen in Friesland. De wandkaart voor de Provincie Hannover, die gelijk gezegd gelijksoortige la-Tène spelden afbeeldt, laat deze

1) Wandkaart: nos 31 en 33 (Vor- und frühgeschichtliche Alterthümer der Provinz Hannover. Tafel mit 118 Abb.)

2) Hans Hildebrand, Bidrag till spännets Historia, Antiquarisk Tidskrift. f. Sverige IV, n°. 43. Vgl. Sophus Müller, Nord Altertumskunde II blz. 29.

3) De verzameling van het Prov. Utrechtsch Gen., in het Stedelijk Museum te Utrecht, bezit 6 fibulae van deze soort, waarvan 5 stuks, waaronder 1 overgangsvorm, te Vechten ontgraven zijn, terwijl de vindplaats van het zesde exemplaar onbekend is. De typen 7—8 ontbreken daar en behalve een fragment van onbekende herkomst bezit die verzameling nog slechts één (middel) La-Tène speld, gevonden te Vechten, van het type Almgren n°. 1. Dank zij de welwillendheid van den conservator Dr. C. W. Volgraff, was ik in de gelegenheid alle aanwezige fibulae te bezichtigen.

periode evenals de bekende Dr. H. Lehner voor de omgeving van Bonn ¹⁾ beginnen omstreeks 400 v. C. Bepaalde redenen om onze serie zooveel jonger te dateeren als de aanverwante vormen in midden-Europa bestaan er zeker niet. Uit het Romeinsche tijdperk kan die reeks onmogelijk dateeren, waar de voor die periode karakteristieke vormen ook in Friesche terpen voorkomen en bewijzen dat Friesland verwantschap vertoont met Noord-Europa in de eerste eeuwen n. C. De La-Tène reeks 1—10 houdt plotseling op zich verder te ontwikkelen. Een nieuwe serie treedt op, uitgaande van het door de Romeinen geïmporteerde type n°. 12.

In verband met het Keltische karakter van de La-Tène periode, speciaal ook het Keltische karakter van het type 7—8, dat in Friesland en Groningen betrekkelijk niet zeldzaam was en zich er zelfs rechtstreeks ontwikkeld heeft, komt het mij niet onwaarschijnlijk voor dat het plotseling eindigen van de besproken La-Tène reeks samenhangt met het verdwijnen der Kelten uit Friesland en Groningen, althans het binnenvallen der Friezen, weldra gevolgd door de Romeinsche soldaten.

Bewijzen, dat er inderdaad Kelten in Friesland of meer speciaal op de terpen gewoond hebben, waren er tot dusverre niet geleverd. Het vorenstaande moge dan mede dienen als poging om zulks aannemelijk te maken.

* * *

Ten slotte iets over de nos 11 en 12.

De eerste soort (n°. 11; Almgren n°. 15) is een specifiek Romeinsch type, dat thuis hoort in de door de Romeinen aan Rijn en Donau in het begin onzer jaartelling gevestigde provinciën. In navolging van Almgren zullen wij de daar door Romeinen vervaardigde fibulae »provinciaal-Romeinsch'' noemen. Eigenaardig is het dat volgens de uitgebreide onderzoekingen van dezen schrijver slechts zeer enkele fibula-vormen gelijktijdig in Noord-Europa en in de Romeinsche provinciën voorkomen. De Noord-Europeesche fibula heeft gewoonlijk evenals de provinciaal-Romeinsche haar eigen terrein. De laatsten komen slechts sporadisch in Noord-Europa voor. Van het type n°. 11 zijn er uit de Friesche terpen niet minder dan tien stuks voorhanden in het Friesch Museum ²⁾ en zij bewijzen voldoende hoe krachtig de Romeinsche invloed zich deed gelden. Zij komen ook elders in Nederland veelvuldig voor in de Romeinsche nederzettingen te Vechten en eveneens nog te Voorburg, waar Keizer Hadrianus omstreeks het jaar 121 na Christus het Forum Hadriani stichtte. Zij werden gedragen tot diep in de 2e eeuw, n. C. ³⁾. No. 12 is ook een provinciaal-Romeinsch

1) Führer durch das Provinzial Museum zu Bonn (1901).

2) Het museum te Groningen bezit in het algemeen heel weinig fibulae. Ik zag er ongeveer een twaalfstal en Mr. Feith de conservator verzekerde mij dat er niet meer waren. Aan zijne welwillendheid dank ik de afbeeldingen van nos. 2 en 5.

3) Almgren S. 106.

type, zoogenaamde »Augenfibel» vanwege de twee eigenaardig gevormde openingen aan den achterkant van den beugel en komt uitsluitend voor in de eerste eeuw na Christus.¹⁾

In Vechten komen ze meer voor dan ergens anders; in het forum Hadriani ontbreken zij absoluut. Bij de »Augenfibel» doet zich deze merkwaardigheid voor²⁾, dat zij ontstaan zijn uit een vorm (Almgren n°. 44), die tot dusverre slechts gevonden is op zuiver Germaansch terrein. De dus in oorsprong Germaansche, Provinciaal-Romeinsche serie (Almgren nos. 45—53), waartoe ons n°. 12 behoort, is de eenige specifiek Romeinsche (fabrikaat) soort die zich in Noord-Europa heeft ingeburgerd. Geïmporteerde exemplaren komen zelfs in Denemarken voor³⁾. Van de oudere, Romeinsche »Augenfibel» als n°. 12 bezit het Friesch Museum, uit terpen, vier stuks en verder onderscheiden exemplaren die hiervan rechtstreeks zijn af te leiden. De laat-La-Tène-spelden als nos. 9 en 10 hebben zich in Friesland niet verder ontwikkeld. De keltische serie maakte plaats voor eene Romeinsch-Germaansche reeks.

Een ander maal hopen wij hier een nieuwe groep van vóór-Romeinsche terpoudheden te behandelen en mogelijk ook de kwestie of de terpen reeds bewoond werden in het alleroudste ijzeren tijdperk, de Hallstatt-periode.

Bij de plaat.

1. Uit eene terp te Winsum, ten Z.W. van Leeuwarden, uit één stuk bronsdraad vervaardigd. Deze fibula is in drie stukken gebroken. De naald en een gedeelte van de spiraal-rol, beide verbogen, zijn hier duidelijkheidshalve weggelaten. Lang 6.7 cM. Eenig exemplaar. Verzameling van het Friesch Museum te Leeuwarden (LIII n°. 234).

2. Gevonden te Farmsum (Groningen), uit één stuk bronsdraad vervaardigd. Het sluitstuk is versierd met drie ellipsvormige kogels. Het einde, dun uitgeplet, is ringvormig om den beugel geslagen. Lang 13.5 cM. De naald ontbreekt. Eenig exemplaar in de verzameling van het Museum te Groningen (20 n°. 1).

3. Uit eene terp te Hitzum (Friesland). Uit één stuk bronsdraad vervaardigd. Het einde van het sluitstuk is dun uitgeplet en hulsvormig om den beugel heengeslagen. Door de spiraal, met tien windingen, was voor de stevigheid een ijzeren staafje gestoken. Het voorwerp is eenigzins verbogen. Lang 6 cM., eenig exempl. Verzameling van het Friesch Museum (LXVIII n°. 22).

4. Uit eene terp te Oosterlittens (Friesland). Hoewel deze fibula gedeeltelijk vergaan is bleef er genoeg over voor eene reconstructie. Zij is

1) Alsvoren S. 23 v.v.

2) Alsvoren S. 118.

3) S. Müller, II, S. 56 no. 34.

nauw verwant aan n°. 3 en bestaat uit één stuk bronsdraad. De voet en het sluitstuk zijn weggevreten, alleen zit nog het dun uitgeplette einde van het sluitstuk om den beugel geklemd. De spiraal is intact en heeft vier windingen. Lang 7.2 cM. Friesch Museum. Een defect exemplaar van dit type, even groot en met vier spiraalwindingen, kwam te voorschijn uit dezelfde terp waarin n°. 3 gevonden is. Friesch Museum (LXVIII n°. 30).

5. Gevonden in de terp te Wetsinge (Groningen). De naald ontbreekt. Deze fibula is van gegoten brons. Beugel en naald vormden twee afzonderlijke deelen. Vermoedelijk was het stompe einde van de naald vastgeklonken in 't gat onder in den beugel en diende de daarboven zich bevindende gleuf om den overlanschen draad van de spiraalrol vast te houden (Sehnenhaken). Verzameling van het museum te Groningen. Eenig exemplaar.

6. Uit eene terp te Rauwerd (Friesland), van gegoten brons en bestaande uit twee gedeelten. Het stompe uiteinde van de draad, waaruit spiraalrol en naald gevormd zijn, is los gestoken in eene buisvormige opening, die door het uiteinde van den beugel heenloopt. De overlansche draad loopt door het oog waarin de beugel eindigt. Lang 5.9 cM eenig exemplaar. Friesch Museum. (XLIV n°. 9).

7. Uit eene terp te Goutum bij Leeuwarden. Gegoten brons. De naald is aan den breeden onderkant van den beugel vastgesoldeerd, eene constructie die men ook vindt bij de nos. 8—10. Lang 5,3 cM. Verzameling van het Friesch Museum (XVI c. n°. 5). Vgl. Almgren n°. 9.

8. Uit de terp te Baard (Friesland). Type als n°. 7 doch van terzijde gezien. De knoop midden in den beugel is hier gegroefd, evenals bij Almgren n°. 9 en de Groninger exemplaren. Lang 5,7 cM. Friesch Museum (LIX n°. 3). Het Groninger museum bezit drie soortgelijke spelden uit terpen te Valkum en Westerwijtwerd.

9. Uit eene terp te Finkum (Friesland). Gegoten brons. Constructie als bij nos 7-8. Lang 7 cM. Friesch Museum (XXIV a. n°. 264), dat met inbegrip van n°. 10 vier exemplaren van dit type bezit, alle uit Friesche terpen.

10. Uit eene andere terp te Finkum, type als n°. 9, doch meer van terzijde. Lang 6.5 cM. Friesch Museum (XXIV n°. 1).

11. Specifiek Romeinsche (provinciaal) fibula, uit de eerste eeuw of de eerste helft van de tweede eeuw n. C., uit één stuk bronsdraad vervaardigd, gevonden in eene terp te Menaldum (Friesland). Lang 5.3 cM. Friesch Museum (XLV n°. 142). Het Leeuwarder Museum bezit tien exemplaren van deze soort, alle uit Friesche terpen.

12. Fibula van gegoten brons, zoogenaamde »Augenfibel». Romeinsch (provinciaal) fabrikaat uit de eerste eeuw nà Christus. Gevonden in de terp te Holwerd. Lang 6.4 cM. Friesch Museum (XXX a n° 34). Het Leeuwarder Museum bezit vijf gelijksoortige exemplaren uit Friesche terpen.

Mr. P. C. J. A. BOELES.

Leeuwarden, Februari 1905.

Verslagen.

Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam. — Jaarverslag 1904.

In het verslag wordt het overleden eere-lid, Jhr. Mr. J. M. W. Schorer, herdacht. Uitvoerig wordt verslag gedaan van de voordrachten in het vereenigingsjaar gehouden, waaronder zeer belangrijke onderwerpen. Deze voordrachten blijken meer en meer het hoofddoel te worden van de Vereeniging; de aanwinsten toch zijn uiterst mager. Van de rijke inkomsten wordt *f* 2239.57 besteed aan het vereenigingslokaal en enkele huishoudelijke uitgaven, waarnaast voor de verzamelingen *f* 284.34 beschikbaar bleef. Toch gaat hierbij alles op grooten voet; niet minder dan zeven subcommissies worden genoemd. Die voor den atlas van zeden en gewoonten kwam reeds in de 46ste algemeene vergadering tot de conclusie, dat van dezen atlas »sommige rubrieken zeer incompleet zijn». Waarlijk uit het groote bedrag dat jaar aan de completeering besteed, zoude men dit niet opmaken. Er werd toch voor zegge *f* 17.— gekocht, en hoofdzakelijk foto's van brievenbussen!

Aan het verslag is een uitvoerige studie toegevoegd over de zestiende-eeuwsche glasschilderkunst van de hand van den heer A. W. Weissman. Deze studie wordt toegelicht door acht illustraties naar kerkglazen uit Amsterdam, Haarlem en Gouda. O.

Verslag van de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden in Drenthe, over 1904.

Bovengenoemd verslag is het vijftigste dat de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden in Drenthe aan de Gedeputeerde Staten dier provincie heeft uitgebracht. Een terugblik te werpen op de wordingsgeschiedenis van dat museum lag dus voor de hand.

Een tentoonstelling van Drentsche oudheden, in den zomer van 1854 georganiseerd, toen te Assen het negende Nederlandsche Landhuishoudkundige congres vergaderde, werd de kiem, want uit deze tijdelijke tentoon-

stelling onstond het blijvend museum. Voorwerpen die thans nog den trots van bestuurderen uitmaken, als een stuk van de Valtherburg, en de helm van Rabenbaupt, waren toen voor het eerst voor den dag gehaald. Een klein vertrekje in het oude gouvernementsgebouw diende aanvankelijk meer voor berging dan voor tentoonstelling van de verzameling, en wanneer men de ruime lokalen waarin het Museum nu gehuisvest is, daarmede vergelijkt, dan kan deze terugblik de Commissie niet anders dan tot voldoening strekken.

Dat de Commissie niet achter bleef waar het gold, de aan hare zorgen toevertrouwde voorwerpen dienstbaar te maken te algemeenen nutte, heeft zij in het afgelopen jaar weer bewezen door den bekenden doopschotel van Schoonloo in te zenden op de Tentoonstelling van oud koperwerk te Middelburg.

Van de verworven oudheden vermelden wij slechts de twee merkwaardige te Weeringerveen gevonden lijken, die in den vorigen jaargang van dit Bulletin uitvoerig beschreven zijn.

Onder de handschriften troffen wij er helaas weer een aantal aan, die in het Rijksarchief te Assen zeker meer aan hunne bestemming zouden beantwoorden.

Monumenten.

Het oude Loo te Apeldoorn.

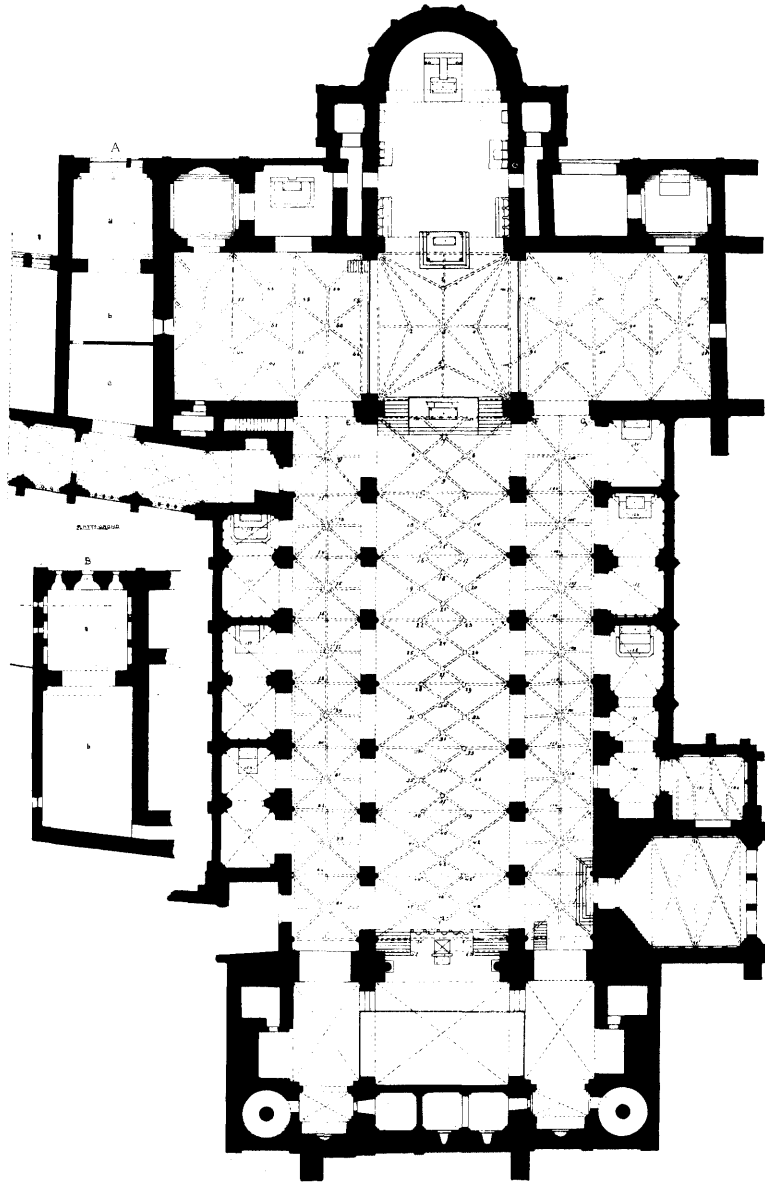
De restauratie-werken aan het oude Loo in het Koninklijk Park te Apeldoorn vorderen geheel naar wensch. De ronde poort van het ridderslot is in stijl bijgemetseld en de fundeering voor de valbrug is gereed. Het geheele gebouw is verder aan de benedenzijde van kleine gemetselde steenen voorzien om het binnendringen van het water te beletten. Ook de walbeschoeiing tegenover het kasteel is nagenoeg voltooid.

Geheel in overeenstemming met de oude teekeningen is vóór het oude Loo een eilandje aangelegd (op deze plek staat een schoone, eeuwenoude den met neerhangende takken), ongeveer op dezelfde plek waar dit oudtijds werd aangetroffen.

Voorloopig wordt nog geen water in de diepe grachten gelaten, men wacht daarmede tot de valbrug is gelegd. Toch is het overvloedige beekwater reeds door de wallen heengedrongen, zoodat men genoodzaakt werd aan de achterzijde een hulpbrug te leggen.

Het belangrijke werk, waardoor een onzer oudste kasteelen, tevens het eenige landelijke slot, dat door de meeste Oranje-vorsten werd bewoond, in zijn vroegeren staat wordt hersteld, zal zeker niet vóór den zomer van 1906 gereed zijn.

Telegr. Januari 1905.

De Restauratie van de St. Servaaskerk te Maastricht.*Vervolg van jaargang V, bladz. 133.*

De wijding die Gerardus I, Bisschop van Kamerijk, en Nithardus, Bisschop van Luik, aan de St. Servaaskerk toediende in den jare 1039 moet zeker dat gedeelte der kerk hebben betroffen, dat wij heden nog kunnen aanduiden aan de oostelijke zijde, namelijk: de absis met de beiden torens, de twee kapellen en de portalen ten noorden en ten zuiden van het koor, benevens de transepten en de tweede crypta, welke zich onder het kruis van het transept uitstrekt. Ook het gewelf, dat het kwadraat overdekt tusschen absis en kruis, is van denzelfden tijd.

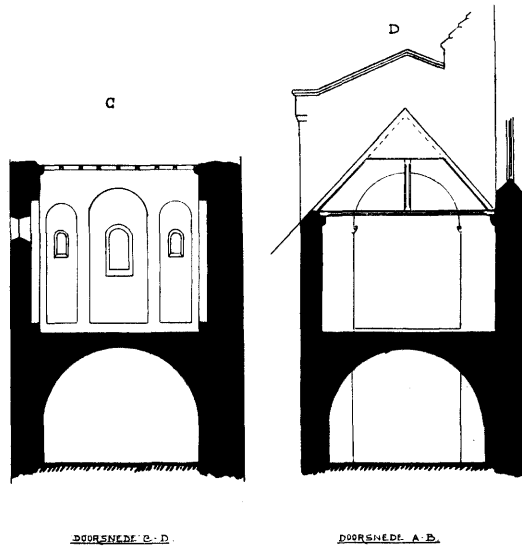
De portalen aan de oostzijde hebben eenvoudige tongewelven, terwijl de twee kapellen daarnaast kruisgewelven hebben zonder graden, samengesteld zooals de Romeinsche gewelven, twee tongewelven die elkander doorsnijden.

Uit denzelfden tijd is een groot langwerpig gebouw (zie A) zich uitstrekking langs de noordzijde van het N. transept en twee verdiepingen tellende. De verdieping gelijkvloers is door een tongewelf gedekt (zie a b c) en van de volgende verdieping (zie B) is het westelijke en grootste gedeelte door eene houten kap gedekt (zie b), terwijl het oostelijk gedeelte door drie nissen doorbroken is (zie a), waarin kleine rondboogvensters. Dit groote lokaal, dat wel tot oratorium kan gediend hebben, is hierdoor spaarzaam verlicht (zie C D).

Voorts is nog uit dien tijd een thans verdwenen kapel tegen den zuidwand der kapel, welke naast een der portalen aan de noordzijde van den Zuidertransept gelegen was. In 1810 werd zij afgebroken om de straat tusschen de kerk en de daarnaast liggende St. Janskerk te verbreden.

Het grootsche en rijke O. L. Vrouwe portaal, dat tegen de narthex en aan de

laatste westelijke travée van de Basilica van Monulphus aansluit, moet gebouwd zijn in 't laatst der XIe eeuw of in 't begin der XIIIe eeuw. De oorspronkelijke ingang, welke waarschijnlijk gelijk was aan de ten noorden in dezelfde travée nog aanwezige, is hier schijnbaar verbreed. Dit gedeelte is het rijkste werk der geheele kerk en bestaat uit twee boogstellingen, die door kruisgewelven met rijk geprofileerde gordelboog en ogiefbogen overwelfd zijn. De arcade, welke aan de zuidzijde toegang geeft, is in

drieën verdeeld door sierlijke kolonnetten in marmer met rijke basementen en zeer rijk met loofwerk en figuurtjes versierde kapitelen, waarop de eveneens rijk versierde dorpel rust, die de tympan of boogtrommel afsluit met glas in lood in een gesmeed ijzeren harnas gevat.

Van de kapellen, welke tegen de zijbeuken gebouwd zijn, komt mij de eerste naast de transept-zuidzijde, als de oudste voor; zij moet kort na het fraaie portaal in de XIIIe eeuw gebouwd zijn, de vorm van het venster met profileering, het tracerwerk, de gewelfribben, alles wijst de helft der XIIIe eeuw aan; de verdere kapellen zijn in de XIVe en XVe eeuw ontstaan, terwijl de doopkapel zeker uit de tweede helft der XVe eeuw dagteekent.

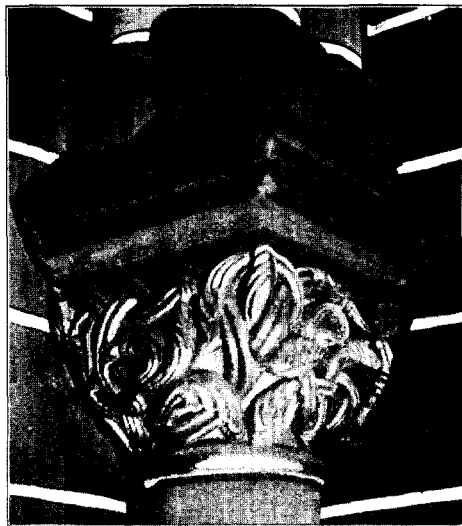
Terwijl de kapellen bij hare stichting onmiddelijk door kruisgewelven overdekt werden, bleven schip, transept en zijbeuken tot \pm 1425 zonder gewelven.

Zeer merkwaardig is 'na te gaan de verstandige en praktische wijze, waarop de gewelven toenmaals werden uitgevoerd. De bouwmeester gaf blijk van te zijn een man van smaak, kundig en uiterst praktisch.

Om het breede middenschip met ruitengewelven te overdekken, stelde de architect, zonder de bestaande te beschadigen, de verschillende elementen, die noodig zijn om het gewelf te dragen, in soliede materialen en sierlijke vormen samen.

Om de groote spanning te schragen en het uitwijken der muren te beletten op die punten waar de gordelbogen tegen de buitenmuren drukken heeft hij steunbogen noodig. De scheidingsmuren der kapellen bieden hem

een vasten voet aan, om zijne beeren te plaatsen, die straks zijne bogen moeten schragen.

E

De drie gewelfribben, welke bij elken pijler ontspringen, hebben een breeden voet noodig; hij maakt daarvoor drie muraalzuilen met kapitelen, die hij met bindstukken-staarten in den muur verbindt. Op 3.75 M. boven den vloer komt een sierlijk kapiteel de voetstukken dezer drie kolonnetten onderschragen, op zijne beurt getorst door eene enkele schacht in harde steen met staartstukken in den pijler verbonden, wordende zoodoende de minst

mogelijke ruimte ingenomen op den vloer, en aan het nieuwe werk al het aanzien gegeven, dat elke goede structuur behoort te kenmerken, soliditeit, doelmatigheid, sierlijkheid en duidelijkheid.

De zijbreuken, die slechts half zoo breed zijn als het middenschip, hebben dubbele kruisgewelven; slechts een dienst- of wandpijler is noodig om de ribben te dragen; zij zijn aan die van het middenschip gelijk en hebben even sierlijke basementen en rijke loofwerk-kapiteelen, afwisselend met bladwerk en figurale versieringen. De kapiteelen zijn alle verschillend en

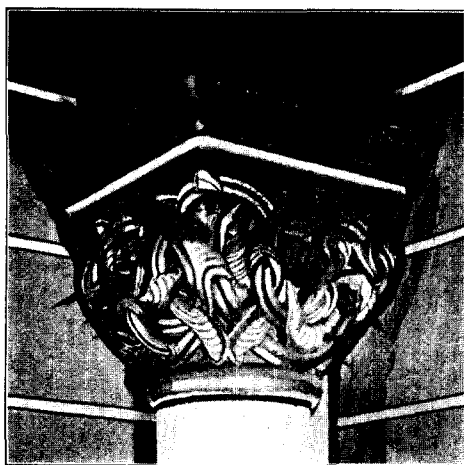
uitmuntend goed uitgevoerd, zoowel het loof en bladwerk als de figuren, engelen en dieren zijn voortreffelijk van bewerking; ook zijn bij elke

kruising rijke sluitsteen, welke met die van het middenschip 134 in getal zijn en grootendeels verschillend. Hierbij de lijst welke de plaats aantoont en derzelve voorstellingen, o.a. beelden van heiligen, engelen, symbolische dieren, sleutel van St. Servaas, de vijfpuntige ster der stad Maastricht en verder bladversiering.

Drie kapiteelen (zie afbeelding, E, F, G,) aan de oostzijde der schepen bij de vervaardiging der gewelven gebruikt, zijn kenmerkend afkomstig van den bouw uit de XI of XII eeuw.

F

G

De voorstellingen der overige kapiteelen zijn :

Merk.

- 1 Zittende Bisschop met staf en mijter.
- 2 Engel met banderol.
- 3 Kroning van O. L. Vrouw.
- 4 Engel met wierookvat.
- 5 Figuur met sleutel in de linkerhand
(ook in de rechter).
- 6 Engel.
- 7 »
- 8 »
- 9 Rozet.
- 10 Meetkundig ornament; rozet.
- 11 » » »
- 12 Engel met zwaard.
- 13 Engel met sleutel.
- 14 Engel met mijter.
- 15 Engel met bisschopsstaf.
- 16 Biddende figuren.
- 17 » » »
- 18 Gevleugelde engel.
- 19 » »
- 20 » »
- 21 » »
- 22
- 23 Vogel.
- 24 Apostel met speer en banderol.
- 25 Gevleugelde engel met banderol.
- 26 » » » »
- 27 » » » »
- 28 Gevleugelde engel, de handen gevouwen.
- 29 Bisschop met mijter, staf en reliek-
houder.
- 30 Gevleugelde engel, biddend.
- 31 » » »
- 32 » » »
- 33 Apostel met bijl.
- 34 Gevleugelde engel met handen gevouwen.
- 35 » » » » »
- 36 » » » » »
- 37 Gevleugelde engel met de armen over
een kruis biddend.
- 38 Gevleugelde engel met handen ge-
vouwen.
- 39 Gevleugelde engel met handen ge-
vouwen.
- 40 Apostel met zwaard.
- 41 Apostel met kruis.
- 42 Apostel met mes.

Merk.

- 43 Apostel met speer en banderol.
- 44 Rozet.
- 45 »
- 46 »
- 47 »
- 48 »
- 49 »
- 50 »
- 51 »
- 52 Engel op een hoorn blazende.
- 53 » » » » »
- 54 Vijfpuntige ster.
- 55 » »
- 56 » »
- 57 » »
- 58 » »
- 59 » »
- 60 » »
- 61 Bisschop met mijter.
- 62 Adelaar.
- 63 Sleutel.
- 64 Vijfpuntige ster.
- 65 » »
- 66 » »
- 67 » »
- 68 » »
- 69 » »
- 70 » »
- 71 Meetkundig ornament; bloem.
- 72 Rozet; meetkundig ornament.
- 73 Meetkundig ornament; bloem.
- 74 Rozet; meetkundig ornament.
- 75 Meetkundig ornament; bloem.
- 76 Rozet; meetkundig ornament.
- 77 Meetkundig ornament; bloem.
- 78 Rozet; meetkundig ornament.
- 79 Meetkundig ornament; bloem.
- 80 Rozet; meetkundig ornament.
- 81 Meetkundig ornament; bloem.
- 82 Rozet; meetkundig ornament.
- 83 Meetkundig ornament; bloem.
- 84 Rozet; meetkundig ornament.
- 85 Meetkundig ornament; bloem.
- 86 Biddende engel.
- 87 Engel met kroon en sluier.
- 88 Biddende engel.
- 89 Engel met fluit.

Merk.

- 90 Engel met hamer in de rechterhand.
 91 Vrouwenfiguur met kruisje.
 92 Johannes met banderol.
 93 Christus Salvator.
 94 Petrus.
 95 Engel met gekromde hoorn (muziek-
 instrument) over de schouders.
 96 Engel met tang.
 97 Engel met sleutel.
 98 Engel met gekromde horen (muziek-
 instrument).
 99 Engel met horen (muziekinstrument).
 100 Biddende engel.
 101 Engel met staf in de rechter en soort
 vat in de linkerhand.
 102 Engel.
 103 Rozet; meetkundig ornament.
 104 » » »
 105 St. Servaas, zittende met staf en sleutel;
 terzijde een knielende man en vrouw.
 106 Rozet; meetkundig ornament.
 107 » » »
 108 » » »
 109 Rozet; bloemen.
 110 Rozet; meetkundig ornament.
 111 Rozet; bloemen.
 112 Rozet; meetkundig ornament.
 113 Roos.
 114 Rozet; meetkundig ornament.

Merk.

- 115 Bladvorm (vier bladen).
 116 Rozet; meetkundig ornament.
 117 Rozet.
 118 Zegenende figuur met werelddbol in de
 linkerhand en de rechter zegenend
 opgeheven.
 119 Apostel met haak.
 120 Mannenfiguur, knielende met een soort
 reliek in de hand.
 121 Vijfpuntige ster met in het midden een
 schild, waarop geschilderde sleutel.
 122 Vier engelen met schilden, waarop ge-
 schilderd Alpha, Omega, het mono-
 gram Christus en een kruis.
 123 Engel met twee schilden.
 124 Rozet.
 125 Hoofd met bladeren omringd.
 126 Mans- en vrouwenfiguur.
 127 Rozet.
 128 »
 129 »
 130 »
 131 »
 132 »
 133 Naakte vrouw, over het hoofd een
 mantel.
 134 Naakte man, over het hoofd een
 mantel.

Zooals ik bij den aanvang reeds zeide, was de bedekking der kerk in een zeer ongunstigen toestand geraakt, zoodat noodlottige gevolgen en de ondergang van het gebouw te voorzien waren, zoo niet spoedig ware ingegrepen.

De kap, oorspronkelijk in eikenhout samengesteld, was grootendeels verrot door de menigte lekkages, die sedert jaren bestaan hadden. Eene loodbedekking is zeker soliede, doelmatig en praktisch, vermits het onderhoud met zorg geschiedt. Dit echter was te Maastricht niet het geval geweest; ofschoon jaarlijks groote rekeningen werden ingeleverd voor reparatiën, bleven de lekkages even talrijk en de loodbedekking was zoo verwaarloosd, dat reparatie eindelijk niet meer mogelijk was.

De oorspronkelijke overdekking was zeer goed geweest, maar de herstellingen door onkundige en oneerlijke werklieden sedert jaren verricht, hadden slechts enkele vierkanten meters oppervlakte overgelaten, welke nog bruikbaar waren.

Het oude oorspronkelijke lood was van behoorlijke zwaarte; men had echter bij de reparatiën niet alleen lichter lood gebruikt, maar op zeer

vele plaatsen was het lood weggenomen en door zinken platen vervangen. Ik deed nu het voorstel de loodbedekking op te nemen, een nieuwe kap te maken over het geheele gebouw en deze zoo in te richten, dat eene leibedekking het geheele loodstelsel zoude vervangen.

Bij het wegnemen der oude kap, kwam bij den boog, die het koor van den transept afsluit, boven de gewelven muurschilderingen voor den dag, namelijk twee engelen door de in de XVde eeuw gemaakte gewelven gedeeltelijk bedekt. Alhoewel zij zeer beschadigd waren, kon men toch afleiden uit de nog aanwezige vormen en kleuren, dat deze schilderingen gemaakt werden tegelijk met die, welke in het hiervoren beschreven gewelf werden gevonden en hersteld zijn.

Ook de daken der zijbeuken en der kapellen waren in zoo slechten toestand, dat ook deze geheel moesten worden vernieuwd.

Met de vernieuwing der daken ging ook gepaard de herstelling der muren en gootlijsten, welke door de menigvuldige lekkages op zeer veel plaatsen veel geleden hadden.

Verscheiden luchtbogen waren geheel verdwenen, terwijl de nog bestaande groote herstelling behoefden. Al de pinakels en afdekkingen der beeren moesten worden vernieuwd, terwijl de gevels ook groote herstelling behoefden.

In het jaar 1870—1877 was ik veel afwezig door mijne betrekking als Dombaumeister van Mainz, alwaar de belangrijke herstellingswerken aan de oostelijke absis en den toren van den Dom door mij geleid werden; de toenmalige Deken Rutten, die met groote liefde voor de herstelling beziel was, had met den dagelijkschen opzichter der werken zonder mijne voorkennis de herstelling van den oostenlijken gevel van het koor ondernomen en in de plaats van inlandsche maassteen of harde mergelsteen van de landstreek te gebruiken, roode zandsteen laten aanvoeren, omdat deze steen harder is en meer bestand tegen den invloed der weersgesteldheid.

Het is te betreuren, dat dit heeft plaats gehad, omdat daardoor het karakter van Limburgs monument op dit punt is geschonden.

Wellicht heeft nog een andere omstandigheid den Deken tot dit ongelukkig besluit gebracht. De buitenmuren van St. Servaas waren voor de herstelling meermalen overschilderd of geverfd; op zeker tijdstip had men de geheele kerk rood geschilderd vermoedelijk om daardoor den indruk te geven, dat de kerk in rooden zandsteen gebouwd was. Het is waarschijnlijk, dat de Deken, door de overgebleven rooden kleur der wanden misleid, er toe is overgegaan, om af te wijken van mijn wijze van herstellen, niet er aan denkende, dat daardoor het karakter van het gebouw zoozeer geschaad werd.

(Slot volgt 1).

Dr. P. H. CUYPERS.

1) In mijn vorig artikel (Bulletin 1904 blz. 8) komen eenige onnauwkeurigheden voor betreffende den muur, die de Keizerzaal scheidt van de kerk. Oorspronkelijk

Restauratie der Groote of St. Janskerk te Gouda.

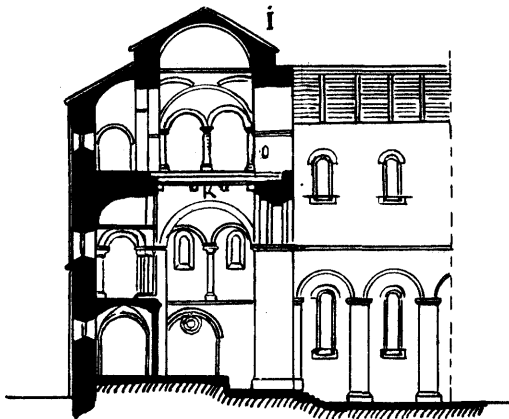
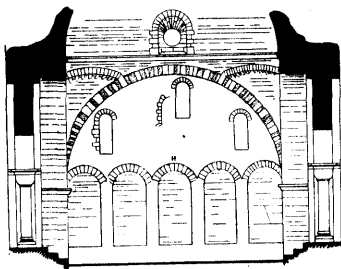
Omschrijving der in het jaar 1905 uit te voeren werken.

1. De voltooiing der thans nog ondernomen werken aan den Kraamvrouweningang en in het koor (basementen kolommen);
2. de herplaatsing van het gerestaureerde glas No. 10;
3. de fundeering van den gevel No. 6 met inbegrip van de daarheen gekeerde zijde van het conterfort $\frac{6}{7}$ en de restauratie van den gevel met glas No. 6;
4. de voorbereidende werkzaamheden voor de fundeering en restauratie van den transepthoek.

J. TH. J. CUYPERS.

zal men, gelijk ik zeide, uit die zaal het vrije gezicht op de kerk gehad hebben, doch de tegenwoordige van mergelsteen in de XVde eeuw tegelijk met de gewelven van het middenschip opgetrokken muur sloot sinds dien tijd aan deze zijde de Keizerzaal voorgoed af; van de vijf bogen in dien muur was slechts de middenste open, de vier andere bogen waren in hetzelfde vlak als de muur dicht gemetseld; eerst omstreeks 1890 werden die boogvakken een weinig ingediept.

Op de doorsnede van den Karolingischen bouw is derhalve deze muur ten onrechte in zwart aangeduid; dit vak moest open voorgesteld zijn, zooals bij I is geteekend, met eenige treden afdalende van den vloer der zaal in de richting naar de kerk, zooals hiernaast de verbeterde doorsnede (zie K).

Voorts is het onjuist, dat Karel de Groote zijn paleis ten westen der kerk had het lag oostwaarts doch niet ver van de basiliek en de opmerking blijft in haar geheel omtrent de waarschijnlijkheid dat voor den Keizer een zaal werd gesticht van waar hij de H. Diensten kon bijwonen.

Die Gewölbmalereien in Naarden.

Die innere Schwäche, welcher die niederländische Malerei im Laufe des sechzehnten Jahrhunderts für einen längeren Zeitraum unterliegt, kündigt sich schon in den ersten zwei Jahrzehnten in reichlichen Anleihen bei ausländischen Künstlern an. Von deutscher Seite her ist Dürers Einfluss entscheidend. Er

geht neben dem der italienischen Kunst her, ja geht ihm manchmal voran. So ist beispielsweise die Eva auf der Aussenseite des Antwerpner Triptychons welches von G. v. Kalcken und J. Six in der dankenswerten Publikation über altholländische Kirchenmalereien ¹⁾ abgebildet wird, eine getreue Kopie nach Dürers Stich Adam und Eva von 1504. Das Werk, welches ebenso wie das Berliner Triptychon und vielleicht die Alkmaarer Wandmalereien doch wol von Jacob Cornelisz. selbst, nicht von

C. Buys, den J. Six geltend macht, herrührt, ist 1515 datiert und zeigt innen noch kaum etwas von der italienischen Renaissanceornamentik, welche erst gegen 1520 ihren Einzug in den Niederlanden hält.

Noch weitgehender ist die Nachahmung Dürers in den Gewölbmalereien in Naarden, die 1518 entstanden sind. Ihr Verfertiger ist ein zwar dekorativ geschickter, aber phantasieloser Künstler, wie bereits Dülberg hervorgehoben hat, der diese und die Alkmaarer Gemälde in zwei Aufsätzen des Repertorium's für

1) Peintures ecclésiastiques du Moyen-âge de l'époque d'art de Jan van Scorel et J. C. van Oostzaanen publiées sous les auspices de Gustave van Kalcken et accompagnées de notices de Mr. le chev. Dr. J. Six, Kleinmann & Co. Haarlem.

Kunstwissenschaft (1899 u. 1900) besprach. Dieser Verfasser führte schon an, dass für den h. Christoforus und h. Erasmus eine Jacob Cornelisz. zugeschriebene Zeichnung in Amsterdam als Vorlage diene. J. Six wird auch an den Stil dieses Künstlers im Allgemeinen erinnert, daneben an den italienischen Künstler — von Fra Filippo vermag ich indes nichts zu entdecken —, an den Japans. Die Hauptquelle der Kunst des Meisters fließt jedoch aus

Dürers graphischen Blättern. Es sind zwei Passionsfolgen benutzt. Die kleine Kupferstichpassion von 1513 lieferte das Vorbild für die Geiselung, deren drei Hauptfiguren bis auf Veränderungen in Kostümen wörtlich dem entsprechenden Blatt Dürers entnommen sind. Auch machte dem Künstler der aus der Hölle hervorschauende Alte mit seinem verzerrten jüdischen Typus auf der Höllenfahrt Christi starken Eindruck, so dass er ihn für eine Darstellung verwertete.

Auch die Benutzung der kleinen Holzschnittpassion, die 1511, gleichfalls nur wenige Jahre vor Entstehung der Naardener Gemälde erschien, zeigt, in wie kurzer Zeit Dürers Blätter verbreitet wurden. Die Dornenkrönung, Auferstehung, Himmelfahrt und das Pfingstfest sind nur wenig veränderte Kopien nach den Kompositionen gleichen Gegenstandes in jener Folge. Die Grablegung ist nur um die Stifterfigur bereichert, während für die Kreuztragung einzelne Figuren und Teile der Hintergrundsarchitektur benutzt wurden. Manches, was von dem Herausgeber der genannten Publikation dem Künstler zum Verdienst angerechnet wurde, kommt daher auf Rechnung Dürers, manches vermutlich auf die anderer Meister. Denn dass dieser nahm, was ihm eben zur Stelle war, lehrt die Darstellung des Ganges Abrahams und Isaacks zur Opferstätte, für welche er den Holzschnitt des Lucas von Leiden (B. 3) im Gegensinne unmittelbar verwertete.

Die kleine Holzschnittpassion scheint auch sonst früh in den Niederlanden und am Niederrhein bekannt gewesen zu sein. In gleich naiver Weise wie von dem Naardener Meister wurde sie von dem Künstler, welcher den einen der grossen Altäre im Dom zu Xanten schuf, ausgebeutet. Das Pfingstfest benutzte ein niederländischer Künstler für das Mittelbild eines Triptychons, das sich im Erzbisshöflichen Museum in Utrecht befindet. Endlich ist mir noch eine Reproduktion eines Kölner Auktionskataloges mit einer Kreuztragung, bekannt geworden, welche Dürers entsprechendes Blatt mit wenigen Veränderungen wiedergiebt.

Als Dürer selbst in den Niederlanden gewesen war (1520/21), fand das Studium seiner Werke neue Aufnahme. In Holland wurde Lucas von Leiden durch ihn angeregt. Der Einfluss, den er in Belgien ausübte, lässt sich vorerst noch nicht übersehen. Doch hat sicher eins seiner Werke, das er in den Niederlanden ausführte, einen starken Eindruck hinterlassen, der h. Hieronymus in Lissabon, welches noch einige Jahre nach seiner Entstehung im Norden blieb. Die Tatsache, dass das Gemälde erst seit wenigen Jahren bekannt geworden ist, mag daran schuld sein, dass eine Reihe niederländischer Nachahmungen (es liessen sich etwa acht bis zehn namhaft machen) in den Museen noch unter der Aufschrift »Kopie nach Massys'' oder »Art des Meisters vom Tode Mariä'' gehen. Auch scheint noch nicht bemerkt zu sein, dass A. Ysenbrant seiner kleinen Darstellung der Grablegung auf dem Hauptwerk in Notre-Dame zu Brügge wieder jenes Blatt gleichen Gegenstandes aus der kleinen Holzschnittpassion des Nürnberger Meisters zu Grunde legte.

WILHELM R. VALENTINER.

Gothische schoorsteen te Nijmegen.

Op den 16 Februari j.l. werd alhier een bescheiden getuige van de versieringswijze onzer laat-middeneeuwsche architectuur wegens bouwvalligheid afgebroken. De schoorsteen van het perceel 38 in de Burchtstraat verlevendigde sinds eeuwen het silhouet der huizenrij en maakte, bij gunstige verlichting, een waarlijk rijk effect. Dit was verkregen door eenvoudige uit- en inspringende hoeken in het metselverband. Met dit stukje profane architectuur verdween te Nijmegen een der zeer weinige overblijfsels van Gothischen oorsprong, die tot die bouwwijze behooren. Om die reden is vóór het afbreken een photographie van het bouwdeel genomen, en wel in twee standen.

J. J. WEVE.

Muurschilderingen in de Ned. Herv. Kerk te Hasselt.

Verleden jaar is de Nederlandsche Hervormde Kerk te Hasselt, vóór de Hervorming gewijd aan den H. Stephanus, zonder noodzakelijkheid inwendig geheel afgebikt en op nieuw bepleisterd. Het is zeer te betreuren,

dat de uitvoering van dit werk eerst bekend werd, toen er weinig meer tegen te doen viel. Een tijdig bericht had wellicht dezen arbeid voor komen en aan de gemeente veel geld bespaard, dat elders dringend noodig is, wij wijzen slechts op het onderhoud der fraaie gebouwtjes ten zuiden der kerk; bovendien had dan met deskundig advies het dak naar eisch hersteld kunnen worden.

Afgaande op de eenige muurschildering, die tijdens de werkzaamheden nog kon bloot gelegd worden, moet de kerk fraai beschilderd geweest zijn.

Deze muurschildering bevindt zich in de kerk tegen den noordelijken torenmuur en stelt den H. Christophorus voor. Het geheel tafereel, oorspronkelijk om lijst, is ongeveer zes meter hoog en twee meter breed, fraai geschilderd en uitgevoerd in roode, geele, bruine, blauwe en groene kleuren.

Het Christus-Kind houdt in de linker hand den wereldbol, terwijl twee vingers der rechter hand zegenend zijn uitgestrekt.

De reus met boomstam in de hand staat met zijne voeten in het water, waarin zich visschen en gedrochten bewegen. Door de helaas uitgevoerde afbikking der muren is alleen het linkerbeen behouden gebleven.

Het haar van het machtige hoofd van den reus wordt samengehouden in een net, waarop zwierig de hoed geplaatst is. Deze kleedij herinnert aan de voorstelling van Karel van Egmond op diens schilderij, aanwezig op het Museum te Arnhem, waarvan een afbeelding voorkomt in het werk van Mr. G. van Hasselt, het oorspronkelijk schilderij van Karel van Egmond, Haarlem 1804.

Het lichaam is verder omsloten met een pantser, waaronder de pijpen der pofbroek uitkomen.

De kerkvoogdij heeft zich bereid verklaard deze muurschildering te sparen. Daar deze voorstelling van den H. Christophorus stellig tot de beste, zoo niet de beste, in ons land, behoort, is het zeer te hopen, dat zij voor verdere schending bewaard blijft.

F. A. HOEFER.

Raadhuis te 's-Heerenberg.

Het gemeentehuis, een laat-Gothisch gebouw uit de 16de eeuw, zal gerestaureerd worden. De raad der gemeente Bergh zal daarvoor f 7000.— beschikbaar stellen.

N. R. C. 26 Jan. 1905, I. A.

Boekaankondigingen en besprekingen.

Het werk van Jan en Casper Luyken, door P. van Eghen, met medewerking van J. Ph. van der Kellen. Met 56 platen. 2 dln. Amsterdam, Fred. Muller & Co. 1905.

Dat op het oogenblik in de expositiezaal van 's Rijks Prentenkabinet werk van Jan en Casper Luyken tentoongesteld is, vindt zijn aanleiding in het verschijnen van bovengenoemd boekwerk.

Ieder kent wel werk van Jan Luyken. Vooral zijn groote bijbel- en historieprenten hebben ook zij die zich niet bepaald voor prentkunst interesseeren onder de oogen gehad en onwillekeurig hebben zij zich dan vermaakt met de fantasiën van den kunstenaar, die aan zijn gedachten op zoo meesterlijke wijze vorm wist te geven. Wie ook den dichter Luyken wist te waardeeren, kreeg vanzelf voortdurend de prentjes te zien, waarmede hij zijn eigen verzen heeft verlucht, en de grootheid van dezen eenvoudigen man werd hem al duidelijker en duidelijker. Maar wie thans aan de hand van den heer van Eeghen het enorme geheele arbeidsveld overziet, kan niet anders dan stom van verbazing staan. Wel komt een groot aantal van de beschreven prenten op rekening te staan van zijn zoon Casper, maar het zijn er dan ook welgeteld 4488. In vruchtbaarheid is Jan Luyken stellig door niemand overtroffen.

Die vruchtbaarheid is tot heden een beletsel geweest, dat zijn werk naar eisch beschreven werd. Van den aanvang der 19de eeuw af hebben zich wel verschillende verzamelaars toegelegd op het verkrijgen van zoo volledig mogelijke collecties, maar de proeven die in 1867 door J. van der Vlugt, in 1871 door J. Ph. van der Kellen en in 1884 daarvan zijn verschenen, geven nog geen flauw denkbeeld van de werkelijkheid. In laatstgenoemd jaar was de catalogus verschenen van de collectie Geisweit van der Netten, en deze bevatte een groote verzameling prenten van Luyken. Deze verzameling werd in haar geheel gekocht door den heer C. P. van Eeghen, die daaraan nog een belangrijke uitbreiding wist te

geven. Diens zoon de heer P. van Eeghen, zette het werk van zijn vader nog voort, en om een eventueele verspreiding van het met zooveel moeite door verschillende generaties verkregen resultaat te voorkomen, schonk hij de geheele verzameling aan de stad Amsterdam. Thans is daarvoor een afzonderlijke zaal in het Gemeente-Museum in gereedheid gebracht.

Maar nog meer deed de heer van Eeghen. Hem gelukte het na jarenlange studie een standaardwerk tot stand te brengen, dat in volledigheid en betrouwbaarheid zijn weerga niet gemakkelijk zal vinden.

De beschrijver van de prenten van Luyken heeft met bijzondere moeilijkheden te kampen. Deze zijn toch voor verreweg het grootste gedeelte boekprenten, illustraties voor boeken over alle takken van wetenschap, vooral over geschiedenis en aardrijkskunde, maar bovenal ook voor

stichtelijke lectuur. Waar nu die prentjes al vroeg verzameld werden, zijn ze daardoor veelal uit de boeken gesneden. Ze dan later thuis te brengen, steeds aan te wijzen uit welk boek ze gesneden zijn, welken druk van dat boek ze versierd hebben, die moeilijkheden kunnen slechts overwonnen worden door iemand die zijn taak volkomen beheerscht. En men behoeft de twee zware octavobanden slechts door te bladeren, om te bemerken, dat hier bereikt is, wat te bereiken was.

De inrichting is zoo praktisch mogelijk, met afzonderlijke nummers op het midden van de bladzijde voor iedere uitgave — het zijn er juist 500 — onverschillig of dit een enkele losse prent of een boekwerk met honderden illustraties geldt, en vóóraan de bladzijde voor iedere prent afzonderlijk.

De boeken zijn dan beknopt doch duidelijk beschreven, de voorstellingen alle verklaard.

Dan volgen 13 nummers waarin prenten voorkomen door anderen naar teekeningen van Luyken vervaardigd en 20 prentteekeningen van Cornelis Ploos van Amstel e. a. naar origineele van Jan en Casper gesneden.

Daarna volgt een beschrijving van 897 origineele teekeningen van Jan en 61 van Casper Luyken, die zich alle in de verzameling van Eeghen in het Gemeente-Museum bevinden. Teekeningen van de Luykens zijn zóó verspreid — schier alle openbare en particuliere verzamelingen hebben er aan te wijzen — dat volledigheid hierin zelfs niet te naasten bij te verkrijgen ware geweest. Hierbij is weer dezelfde nauwkeurigheid betracht, en steeds is er naar verwezen, waar zulk een teekening door Luyken zelf of door een ander in prent is gebracht.

Ten slotte vinden we nog de opsomming van 38 koperen platen, eveneens in de collectie van Eeghen aanwezig.

Dat bij zulk een onderneming het aantal Addenda en corrigenda groot moest zijn, was te voorzien.

Van de registers wijs ik op de zeer praktische aanwijzing van de prenten, waarop een nummer voorkomt, hetzij als volgnummer hetzij als paginering. Weet iemand een prent niet uit de voorstelling thuis te brengen — en dit zal zeer dikwijls het geval zijn — dan is dit een zeker middel om den zoekende op weg te helpen. Het is wel een sprekend bewijs van zijn vruchtbaarheid, dat het pagineringnummer 747 op drie verschillende prenten van Luyken voorkomt.

De druk van het boek is door de firma Fred. Muller & Co. op waarlijk voortreffelijke wijze verzorgd, en een groot aantal afbeeldingen van prenten en teekeningen maken het doorbladeren tot een genot.

In het voorwerk heeft de heer van Eeghen de volledige samenvatting gegeven van wat jarenlange nasporingen hebben opgeleverd.

Een veelbewogen leven heeft Jan Luyken evenmin als zijn zoon Casper gehad, al heeft de laatste eenige jaren in het buitenland vertoefd. Stil en teruggetrokken hebben ze gewerkt, en slechts de omgang met vrienden die dezelfde ernstige levensbeschouwing huldigden bracht eenige afwisseling in hun dagelijksch bedrijf. Uit de archieven konden de lijnen van hun maatschappelijk bestaan vastgesteld worden en uit de litterarische en artistieke bronnen kon dit geraamte aangevuld worden tot het beeld van twee eerlijke, eenvoudige en vlijtige mensen.

Met de uiterste omzichtigheid is alles bijeengezocht, en aangevuld zal het wel niet kunnen worden ¹⁾.

Het eenige wat ik gemist heb — en misschien anderen met mij — is een uiteenzetting van de plaats die Jan Luyken in de kunstgeschiedenis als illustrator inneemt. Tijdgenooten als Romeyn de Hooghe hebben ook een zeer rijk »oeuvre» tot stand gebracht. Latere geslachten hebben

1) Op p. VII wordt moeders consent bij het huwelijk van den ouden Casper Luyken met Hester Cores gezegd gegeven te zijn »by seecker missive» door Carolus Jamatius, met de opmerking »De hoofdletter is zeer onduidelijk en kan ook een D zijn». Welnu, Carolus Dematius was in 1633 een zeer bekend predikant te Middelburg, waar de bruid vandaan kwam.

mannen aan te wijzen gehad als Moreau le jeune, Chodowiecki, Ludwig Richter, Rochussen en Menzel, om maar een paar het meest voor de hand liggende namen te noemen. Maar hoe staat nu Luyken's kunst tot die van tijdgenoot en nageslacht? Dit aan te wijzen blijft nog een schoone taak.

Amsterdam.

E. W. MOES.

M. G. Wildeman, Itineraire archéologique de Delft. — Delft et Paris, 1905. 8°.

Reisgidsen te bespreken ligt buiten het bestek van dit Bulletin, doch ditmaal maken wij gaarne eene uitzondering, waar de schrijver heeft getracht in aangenamen vorm en in kort bestek een gids te leveren, die op oudheidkundig gebied een betrouwbare vraagbaak kan zijn voor de bezoekers. Aan de belangrijkste monumenten wordt alle aandacht gewijd, doch het verwondert ons, dat hierbij te weinig nadruk is gelegd op het groot aantal aardige geveltjes van particuliere huizen, die te Delft nog in vrijwel ongeschonden toestand bewaard bleven. Ook de waarde van het eigenaardig stadsaspect met de belommerde grachten en hooggewelfde bruggen schijnt aan den schrijver te zijn ontgaan. De gids is rijk geïllustreerd met gelukkig gekozen afbeeldingen en zal voor velen hun bezoek aan Delft in aangename herinnering houden. O.

Kleine Mededeelingen.

Frans Post geschilderd door Frans Hals. [Bull. 1905, bladz. 57.]

In de collectie portretten van Haarlemmers berustende in de verzamelingen der gemeente Haarlem, bevindt zich een door Cornelis van den Berg in O.-I. inkt vervaardigd portret van Frans Post. De voorstelling komt overeen met de beschrijving in den door den heer Moes genoemden Catalogus der verkooping coll. van der Marck.

Cornelis van den Berg voornoemd werd te Haarlem gedoopt 9 Januari 1699 als zoon van Cornelis van den Berg, van Leiden, en Willemyntje Alberts. — Getuige was Cornelis van den Berg — Hij werd 2 Mei 1774 te Haarlem in de Groote Kerk, zuidertrans no. 9. in de klasse van f 5.—, begraven. — Bovengenoemde verzameling bevat van hem vijf portretten.

1. Fraaie aquarel, 22.5 × 17. Te halven lijve, naar rechts, zittend met prent in de hand.

2. Aquarel door Cornelis van Noorde. Buste met driekantigen steek.

3. Teekening in O.-I. inkt door denzelfde. Buste met driekantigen steek.

4. Teekening door hem zelven. Geëtt in 1759. Zie Muller no. 354.

5. id. id. In koper gebracht 1764.

Willemyntje v. d. Berg-Alberts voornoemd was de grootmoeder van moederszijde van Cornelis van Noorde. Zij werd geb. te Borculo 19 Oct. 1659, overleed te Haarlem 12 en werd begraven 18 Maart 1732. Meergenoemde verzameling bevat van haar een door van Noorde op blauw papier in zwart en wit krijt geteekend portret.

M. G. WILDEMAN.

Nog eens het portret van Frans Post.

Speelde een toeval mij Posts portret door Suyderhoef naar Frans Hals in handen, een tweede toeval deed mij naar alle waarschijnlijkheid een afbeelding herkennen van zijn portret door Cornelis Visscher volgens Kramm zeer fraai in zwart krijt geteekend.

Er bestaat nl. een prentteekening van Cornelis van Noorde van 1769 naar zulk een mansportret, waarvan de gelaatstrekken zóó sterk overeenkomen met die op de schilderij bij Jhr. Teixeira de Mattos, dat een identificatie van op beide portretten voorgestelde personen mij alleszins gewettigd voorkomt. Hij staat hier te halven lijve naar rechts gewend, met een breedgeranden hoed op, houdt de rechter hand in de zijde en heeft in de linker, die uit den omgeslagen mantel steekt, zijn handschoenen. Dezelfde ronde kin en onderkin, dezelfde scherp gemarkeerde trek langs den neus, en vooral geheel dezelfde goedige uitdrukking in oog en mond. Alleen het haar is veel korter, maar dat kan geknipt zijn, en ook het kleine sikje op de schilderij ontbreekt op van Noorde's prent.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Wie is het meisje in den hoenderhof van Steen in het Maurits-huis?

Die vraag zullen wel al velen zich gesteld hebben. De schilderij is uit het kabinet van den Stadhouder. Op den achtergrond ziet men Hons-holredijk en men zou zonder twijfel in dit kind met haar magere handjes, haar aardige maar smalle gezichtje, haar guitige oogjes, zooals Steen ze zoo gaarne schilderde, een prinsesje uit het huis van Oranje herkend hebben, wanneer er in 1660 zulk eene geweest ware. Want al zou de dochter van, laat ons zeggen, den slotvoogd wel óók zoo te midden van de hoenders kunnen zitten, met haar kleine hondjes naast zich, en haar lammetje hebben kunnen voeren en al had zij desnoods misschien daarbij zulk een zwaar satijnen jurk kunnen aan hebben, een diergelijke veronderstelling verklaart niet voldoende al de aanhankelijkheid, de liefde, de innige vereering waarmee die leelijke dwerg naar haar omziet en de pluimgraaf in het voorbijgaan tegen haar glimlacht.

»*One negrohead does not make a queen*» zeide mij Tadema eens om te verklaren waarom hij de compositie van zijn Cleopatra gewijzigd had, maar Steen, onze grootste meester in het uitdrukken van gemoedsaandoeningen, heeft in de houding en op het gelaat van die twee mannen dat weten te leggen wat dit kind tot een vorstentelg stempelt.

Onlangs had ik mij zelven voor de zooveelste maal weer deze vraag gesteld zonder een oplossing te kunnen vinden, toen ik een uur later op het Koninklijk Penningkabinet met een geheel ander doel de 17e-eeuwsche medailles, die daar zijn tentoongesteld, doorkeek en plotseling naast elkander driemaal dit meisje meende te herkennen. Dit bleek evenwel geen meisje te zijn maar Willem III nog in meisjeskleeren. Nu deed zich de vraag voor die ik aan de lezers van het bulletin wil voorleggen: of niet ook in de schilderij van Steen Willem III afgebeeld is?

Er rezen voor mij eerst bezwaren. De medaille is van 1654 door P. van Abeele gedreven ¹⁾ en wel in spiegelbeeld vrijelijk gevolgd naar het geschilderde portret van Hanneman ²⁾ van het zelfde jaar, die den prins geheel in meisjeskleeren met lange rokken laat zien. Hij was toen echter nog geen vier jaar oud — hij is 14 November 1650 geboren — en de schilderij van Steen is van 1660. Dat hij op de eerste nog in meisjeskleeren liep bewijst dus weinig voor de tweede.

Toch geloof ik nog de gestelde vraag bevestigend te mogen beantwoorden.

Het aardige, meisjesachtige gezichtje dat Hanneman, van Abeele en de gelijktijdige prenten ons leeren kennen en dat zoozeer gelijk op het blonde jongenskopje van Rembrandt ³⁾ dat als Willem III gold, tot men er ook alweer een Titus in moest zien, van wien het niets heeft, dat meisjesachtige gezichtje, zeg ik, vinden wij nog terug op de medaille, ook van P. van Abeele ⁴⁾ van 1650. Toch draagt de Prins, in profiel afgebeeld, daar een helm met veerenbos en een Romeinsch imperatorenpantser.

Van meer belang is nog de schilderij van Cornelis Janson van Ceulen ⁵⁾ van 1658, waar wij een knaap van 7 (of 8) jaar oud met een lijdend gezichtje en ernstige oogen zien staan droomen, wat een vergelijking met het oolijke bakkesje van Steen zeer moeilijk maakt. Maar de eene uitdrukking sluit bij een kind de andere zeker niet uit. En de omtrek van het gelaat, de vorm van den neus, maar vooral de lange bovenlip blijven

1) van Loon, II, p. 387 en 388.

2) In het bezit van Z. M. den Keizer van Duitschland. Oranje-Nassau-Galerij Pl. 49.

3) In het bezit van Earl Spencer. Bode VI p. 113 n° 440.

4) van Loon, II, 423. Oranje-Penningen Pl. IV. 301. Cat. Penningkabinet, Pl. XIII, 863.

5) In het bezit van Z. M. den Koning van Engeland. Oranje-Nassou-Galerij Pl. 56.

toch kenmerkend genoeg. De overeenkomst met andere meisjes bij Steen berust vooral op de uitdrukking. Bij Janson van Ceulen nu draagt de Prins ook een lange geel satijnen rok tot op den grond, wel iets minder vrouwelijk van snit, maar toch geen gewone jongensdracht.

Daar de schilderij van Steen, blijkens het lammetje en den strooien hoed van het voorjaar (April) van 1660 is, zou den Prins dus $9\frac{1}{2}$ jaar oud, dat is $1\frac{1}{2}$ of 2 jaar ouder voorstellen.

In hetzelfde jaar 1658 werd de Prins ook op een Delfsch bordje nog geheel in meisjeskleeren geschilderd, wel is waar naar oudere prenten, maar wanneer men den jongen vorst niet meer zoo had gezien, zou men hem toch te Delft niet meer zoo hebben afgebeeld.

Dat nevens deze afbeeldingen er ook andere gevonden worden, zooals bijvoorbeeld de ruitportretjes, op prenten, waar hij als knaap gekleed is, doet de aangehaalde feiten niet te niet.

Wat kan de reden zijn geweest dat men het Prinsje zoolang, ten minste thuis, in meisjeskleeren hield? Ik weet het niet. Misschien meende men dat die beter beschutting gaven aan zijn tener lichaam? Verborgen zij ook een keurslijf en beugels? Of was het niet anders dan de zucht der hem omgevende vrouwen om hun troetelkind »klein'' te houden, waaraan men reeds in November 1659, toen de Prins naar Leiden werd gezonden, getracht had een einde te maken? Misschien weet iemand onder mijn lezers de ware reden.

Hoe het zij, ik meende dat het der moeite waard was aan anderen de vraag voor te leggen of wij een portretje bezaten van onzen geestigsten schilder van den vorst, van wien het volk niet zonder reden zong:

Al is ons Prinsje nog zoo **klein**
Alevel zal hij Stadhouder zijn.

Amsterdam, 13 Maart 1905.

J. SIX.

Gand. — Société des Amis du Musée.

Depuis six ans un groupe d'amateurs des beaux-arts a formé sous ce titre une association dont le but est d'enrichir d'œuvres anciennes le Musée des beaux-arts. Parmi les acquisitions de 1904, il n'est pas sans intérêt de signaler ici deux tableaux de l'école hollandaise du début du XVIIe siècle, achetés tous les deux chez les P.P. Dominicains de Gand. On sait que l'on retrouve assez souvent dans des couvents étrangers des œuvres religieuses hollandaises des XVe et XVIe siècles, exportées après le triomphe du calvinisme.

Le premier est un *Crucifement* de Jacob Cornelisz. [Buys], dit van Amsterdam, né à Oostzanen d'une famille originaire d'Alkmaar, et qui florissait vers 1500—1530. C'est une œuvre remarquable au point de vue de la

composition et de l'exécution; les figures sont délicatement traitées; et le coloris est doux et fin.

Le second tableau est une *Déposition de croix* de Cornelis Enghebrechtsz (Leyde, 1458—1533), le maître de Lucas de Leyde. Sans pouvoir être comparé aux œuvres capitales du maître au musée de Leyde, le tableau n'en est pas moins intéressant.

Une grande *Kermesse de village* de Jan Miense Molenaer constitue une acquisition moins heureuse de la Société; c'est un spécimen médiocre de la seconde manière du peintre, et ses titres à figurer dans le Musée sont discutables.

Il n'on faut pas moins rendre hommage aux promoteurs de la Société des Amis du Musée de Gand; leurs efforts, largement encouragés d'ailleurs par les pouvoirs publics, ont déjà augmenté, dans des proportions notables, l'intérêt du Musée des Beaux-Arts, installé depuis 1903 dans un bâtiment qui peut servir de modèle.

Gand.

Dr. PAUL BERGMANS.

Personalia.

Bij Kon. Besl. is, met ingang van 1 Maart, benoemd tot onder-directeur bij het Rijksmuseum van schilderijen te Amsterdam, de Heer W. J. Steenhoff, assistent bij dat museum.

Tot opvolger van den Heer van Someren Brand is door den Gemeenteraad als directeur van het Gemeente-Museum te Amsterdam benoemd de heer Baard, assistent bij dat Museum.

N. R. Ct. 25 Febr. 1905.